

ادیان هند

دکتر محمد جواد شمس
دکتر محمد رضا عدلی
دکتر ابوالفضل محمودی
دکتر سمانه تولیتی
دکتر محمد مهدی علیمردی
دکتر پریا الیاسی قهفرخی

و

سید محمد روحانی

تهران

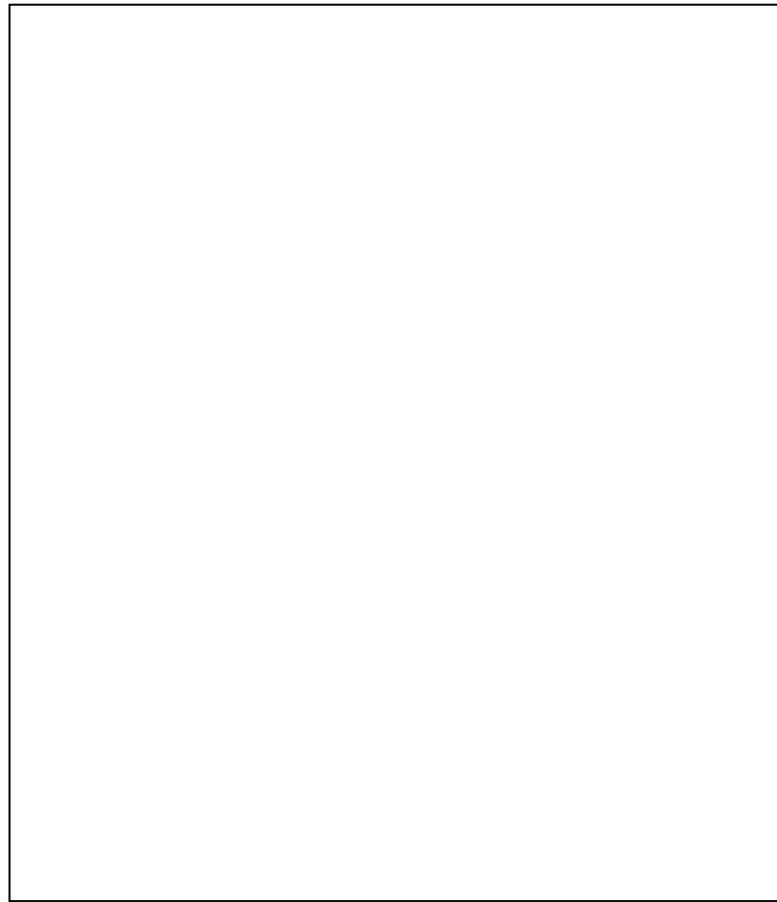
۱۳۹۶

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

از باب اینکه خداوند تمام ابعاد انسان را آفریده است و توجه به آن دارد، انسان را با همه ابعادش می‌خواهد تربیت بکند. دیگر در این جهت بین ادیان فرقی نیست، همه ادیان برای تربیت بشر آمده‌اند.

صحیفه امام؛ ج ۷، ص ۲۸۸-۲۸۹

سخن «سمت»

یکی از هدف‌های مهم انقلاب فرهنگی، ایجاد دگرگونی اساسی در دروس علوم انسانی دانشگاه‌ها بوده است و این امر مستلزم بازنگری منابع درسی موجود و تدوین منابع مبنایی و علمی معتبر و مستند با در نظر گرفتن دیدگاه اسلامی در مبانی و مسائل این علوم است.

ستاد انقلاب فرهنگی در این زمینه گام‌هایی برداشته بود، اما اهمیت موضوع اقتضا می‌کرد که سازمانی مخصوص این کار تأسیس شود و شورای عالی انقلاب فرهنگی در تاریخ ۶۳/۱۲/۷ تأسیس «سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها» را، که به اختصار «سمت» نامیده می‌شود، تصویب کرد.

بنابراین، هدف سازمان این است که با استمداد از عنایت خداوند و همت و همکاری دانشمندان و استادان متعهد و دلسوز، به مطالعات و تحقیقات لازم پردازد و در رشته‌های مختلف علوم انسانی به تألیف و ترجمه منابع درسی اصلی، فرعی و جنبی اقدام کند.

دشواری چنین کاری بر دانشمندان و صاحب‌نظران پوشیده نیست و به همین جهت مرحله کمال مطلوب آن باید به تدریج و پس از انتقادات و یادآوری‌های پیاپی ارباب نظر به دست آید و انتظار دارد که این بزرگواران از این همکاری دریغ نورزند.

کتاب حاضر برای دانشجویان رشته «ادیان و عرفان» در مقطع کارشناسی به عنوان منبع اصلی دروس «ادیان هند (۱) و (۲)» به ارزش ۴ واحد تدوین شده و همچنین در مقاطع تحصیلات تکمیلی ارشد و دکتری رشته‌های ادیان و عرفان و ادیان غیر ابراهیمی منبعی درخور استفاده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی، سایر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
بخش اول: دین ودایی	
۱۱	فصل اول: پیشینه قومی و اعتقادی
۱۱	مقدمه
۱۲	معرفی قوم آریایی یا هندوایرانی
۱۶	حیات اجتماعی و اقتصادی آریاییان
۱۷	حیات دینی و باورهای مشترک هندواروپاییان (به ویژه هندوایرانیان)
۲۲	معرفی بومیان هند
۲۲	حیات اجتماعی و اقتصادی بومیان
۲۳	حیات دینی و آیین‌های بومیان
۲۹	فصل دوم: معرفی ادبیات ودایی
۲۹	مقدمه
۳۰	تاریخ و منشأ وداها
۳۳	تقسیم‌بندی وداها
۳۵	معرفی ادبیات ودایی
۳۵	سمهیتاها
۴۲	براهمنه‌ها
۴۵	آرنیکه‌ها
۴۶	اوپنیشدها

صفحه	عنوان
۵۴	فصل سوم: اعتقاداتها و آیین‌ها
۵۴	نظام دینی - آیینی ودایی
۶۳	مهم‌ترین خدایان ودایی
۶۴	خدایان آسمانی
۶۹	خدایان فضایی
۷۴	خدایان زمینی
۷۸	صفات و ویژگی‌های خدایان ودایی
۸۴	خدایانوان یا الهگان
۸۶	صفات و ویژگی‌های خدایانوان
۸۸	دیو در ود/ها
۹۲	آفرینش و کیهان‌شناسی
۹۷	انسان‌شناسی
۱۰۰	فرجام‌شناسی
۱۰۱	آیین ودایی قربانی
۱۰۲	تعالیم اوپنیشدی
۱۰۴	حقیقت متعال و یگانه
۱۰۶	برهمن
۱۱۸	آتمن
۱۲۴	وحدت آتمن و برهمن
۱۲۷	فرجام‌شناسی و نجات و رهایی
۱۳۰	منابع بخش اول

بخش دوم: دوره حماسی در هند

۱۳۷	فصل اول: ادبیات حماسی
۱۳۷	مقدمه
۱۳۸	حماسه مهابهارته
۱۴۳	بهگودگیتا
۱۴۳	معرفی بهگودگیتا
۱۴۷	مهم‌ترین تعالیم بهگودگیتا
۱۶۴	حماسه راماینه

صفحه	عنوان
۱۷۴	فصل دوم: فرقه‌های ترکیبی ویشنویی و شیوه‌یی
۱۷۴	ویشنوپرستی
۱۷۵	جایگاه ویشنو در مهابهارته
۱۷۶	ویژگی‌ها و مراتب مختلف ویشنو
۱۷۷	شیوه‌پرستی
۱۷۷	شیوه
۱۷۷	ویژگی‌های مهم شیوه‌پرستی
۱۷۸	فرقه‌های شیوه‌یی
۱۸۱	تعالیم اندیشمندان متأثر از دوره حماسی
۱۸۲	منابع بخش دوم

بخش سوم: فلسفه هندی

۱۸۷	فصل اول: فلسفه یا درشنه و ویژگی‌های فلسفه هندی
۱۸۷	مقدمه
۱۸۷	درشنه
۱۸۸	چیستی و ویژگی‌های فلسفه هندی
۱۹۱	انواع فلسفه‌های هندی
۱۹۳	مراحل اصلی تحول اندیشه هندی
۱۹۴	ویژگی‌های مشترک درشنه‌های هندی
۱۹۷	فصل دوم: مکتب‌های اصلی فلسفه هندو
۱۹۷	مکتب نیایه
۲۰۰	مکتب وی‌ششیکه
۲۰۲	مکتب سانکهایه
۲۰۵	مکتب یوگه
۲۰۶	مکتب میمانسا (میاماسا)
۲۰۹	مکتب ودانته
۲۱۲	فصل سوم: مهم‌ترین مکتب‌های ودانته
۲۱۲	ادویته ودانته و شنکره

صفحه	عنوان
۲۱۲	زندگی شنکره
۲۱۵	آثار شنکره
۲۱۵	روش و هدف شنکره
۲۲۶	مُکْشه یا رهایی
۲۳۲	آثار و نتایج مکشه
۲۳۳	رامانوجه و ویشیشتادِوِیْتَه ودانته
۲۳۴	زندگی رامانوجه
۲۳۷	اندیشه‌های اساسی
۲۴۵	مکشه یا رهایی در اندیشه رامانوجه
۲۴۷	روش وصول (سلوک)
۲۵۲	مکتب برهمه سمپردایه
۲۵۲	شرح احوال مدهوه (مؤسس آن)
۲۵۳	تعالیم مدهوه
۲۵۸	راه‌های رسیدن به نجات
۲۶۲	سنگادی سمپردایه
۲۶۳	شرح احوال نیمبارکه
۲۶۴	آراء و اندیشه‌های نیمبارکه
۲۷۰	اوپاسنه (تمرکز)
۲۷۱	پرپتی
۲۷۱	گوروپستی
۲۷۲	لطف (پرساده)
۲۷۲	رودره سمپردایه
۲۷۳	ولبهه
۲۷۳	فلسفه ولبهه
۲۹۲	منابع بخش سوم
بخش چهارم: دین جینی	
۲۹۷	فصل اول: پیدایش و گسترش دین جینی
۲۹۷	مقدمه

صفحه	عنوان
۲۹۹	پیدایش دین جینی
۳۰۰	تولد مهاویره
۳۰۰	گسترش و اشتقاق دین جینی
۳۰۲	افول دین جینی
۳۰۴	اصول اعتقادی و آراء فلسفی
۳۰۷	معرفت شناسی
۳۰۹	طبیعت چندوجهی عالم
۳۱۳	کیهان شناسی
۳۱۶	اقسام جواهر
۳۱۹	خداشناسی
۳۲۱	تعدد ارواح
۳۲۱	نجات شناسی
۳۲۷	فصل دوم: ادبیات جینی
۳۲۷	مهم ترین آثار جینی
۳۲۸	برخی از مضامین در ادبیات جینی
۳۲۹	اسارت آدمی
۳۳۰	مردی در چاه
۳۳۳	بی همدمی انسان در پیری
۳۳۴	مخلوقات بزرگ و کوچک
۳۳۵	قانون ابدی
۳۳۶	ریاضت و خویشن داری
۳۳۷	صبر و رضا
۳۳۸	دو طریق زندگی
۳۴۱	رهایبی همه مخلوقات
۳۴۲	روزه واپسین
۳۴۳	فصل سوم: حیات دینی و اجتماعی
۳۴۳	تشکیلات رهبانی و سنگهه
۳۴۶	آیین ها

صفحه	عنوان
۳۴۹	اندیشه‌های سیاسی
۳۵۲	اندرزهایی دربارهٔ جنگ و صلح
۳۵۳	منابع بخش چهارم
بخش پنجم: آیین سیگه	
۳۵۷	فصل اول: تاریخچهٔ پیدایش و پویش
۳۵۷	کلیات
۳۶۱	زمینه‌های پیدایش
۳۶۳	دوران پیشوایان ده گانه
۳۷۱	پس از دوران پیشوایان ده گانه
۳۷۳	فصل دوم: باورها و اعتقادات
۳۷۳	یگانه پرستی
۳۷۴	پیروی مطلق از پیشوای معنوی
۳۷۶	تناسخ ارواح پس از مرگ یا فنای در حق
۳۷۷	فصل سوم: ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی
۳۷۷	مهم‌ترین اصول اخلاقی
۳۷۷	یاد خدا
۳۷۸	کار و کوشش
۳۷۸	سخاوت و بخشش
۳۷۹	برابری انسان‌ها
۳۷۹	نفی رذائل اخلاقی
۳۸۰	معابد
۳۸۰	گوردواره
۳۸۳	هَری‌مَندیر (معبد خداوند)
۳۸۴	مناسک و عبادات
۳۸۴	مراسم تعمید با شمشیر دودم (کُهندا کا امریت)
۳۸۵	مراسم ازدواج سیگه
۳۸۶	مراسم بعد از مرگ
۳۸۶	مراسم توبه

صفحه	عنوان
۳۸۸	فصل چهارم: آثار و متون دینی
۳۸۸	گورو گرنّته صاحب (آدی گرنّته)
۳۸۹	انواع قرائت
۳۹۲	مذاهب و فرقه‌ها
۳۹۲	خالصا
۳۹۴	نیهنک سینگه اکالی
۳۹۶	نیرملا
۳۹۶	سوا پنتھی
۳۹۷	نام‌ذھاری
۴۰۰	نیرنکاری
۴۰۲	اوداسی
۴۰۴	منابع بخش پنجم

بخش ششم: دین هندوی معاصر

۴۰۹	فصل اول: مهم‌ترین جنبش‌های اصلاح‌گرا
۴۰۹	مقدمه
۴۱۰	تاریخچه نهضت براهموسماج کهن
۴۱۲	رام‌موهن روی
۴۱۴	تُحْفَةُ الْمُؤَحِّدِین
۴۱۸	رام‌موهن روی و مسیحیت
۴۱۹	اصلاحات اجتماعی رام‌موهن روی
۴۲۱	دبندرانته تاگور (۱۸۱۷-۱۹۰۸)
۴۲۲	فصل دوم: براهموسماج هندوستان
۴۲۲	کِشَب چَندرَه سِن (۱۸۳۸-۱۸۸۴)
۴۲۴	کشَب چَندرَه سِن و اصل اعتقادی اَدِش
۴۲۴	کشَب چَندرَه سِن و رامه کریشنه پَرَمَهَمسه
۴۲۷	اعتقاد کشَب چَندرَه سِن درباره عیسی مسیح (ع)
۴۲۸	رابیندرانات تاگور

صفحه	عنوان
۴۳۴	فصل سوم: آریه سماج
۴۳۴	دیاننده سرسوتی
۴۳۶	اصول عقاید دیاننده
۴۳۹	رامه کریشنه پر مهمسه (۱۸۳۶-۱۸۸۶ م)
۴۴۱	شری ارویندو (۱۸۷۲-۱۹۵۰ م)
۴۴۴	مهاتما گاندی (۱۸۶۹-۱۹۴۸ م)
۴۴۴	تأثیر دین بر گاندی
۴۴۵	اندیشه‌های دینی گاندی
۴۴۷	میراث گاندی
۴۴۸	منابع بخش ششم
۴۵۰	واژه‌نامه
۴۸۶	نمایه

پیشگفتار

حسن روی تو به یک جلوه که در آینه کرد

این همه نقش در آینه اوهام افتاد

این همه عکس می و نقش نگارین که نمود

یک فروغ رخ ساقی است که در جام افتاد

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَبْلُغُ مِدْحَتَهُ الْقَائِلُونَ، وَلَا يُحْصِي نِعْمَاءَهُ الْعَادُّونَ، وَلَا يُؤَدِّي حَقَّهُ الْمُجْتَهِدُونَ، الَّذِي لَا يُدْرِكُهُ بَعْدُ الْهَمَمُ، وَلَا يَنَالُهُ غَوْصُ الْفِطْنِ، الَّذِي لَيْسَ لِصِفَتِهِ حَدٌّ مَحْدُودٌ، وَلَا نَعْتٌ مَوْجُودٌ، وَلَا وَقْتُ مَعْدُودٌ، وَلَا أَجَلٌ مَمْدُودٌ. فَطَرَ الْخَلَائِقَ بِقُدْرَتِهِ، وَنَشَرَ الرِّيَّاحَ بِرَحْمَتِهِ، وَتَدَبَّرَ بِالصُّخُورِ مِيدَانَ أَرْضِهِ. أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُهُ، وَكَمَالُ مَعْرِفَتِهِ التَّصَدِّيقُ بِهِ، وَكَمَالُ التَّصَدِّيقِ بِهِ تَوْحِيدُهُ، وَكَمَالُ تَوْحِيدِهِ الْإِخْلَاصُ لَهُ، وَكَمَالُ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ، لِشَهَادَةِ كُلِّ صِفَةٍ أَنَّهَا غَيْرُ الْمَوْصُوفِ، وَشَهَادَةِ كُلِّ مَوْصُوفٍ أَنَّهُ غَيْرُ الصِّفَةِ.

سخن گفتن اندر زبان آفرید
کریم خطا بخش پوزش پذیر
بر اسرار ناگفته، لطفش خبیر
بصر منتهای جمالش نیافت
نه در ذیل وصفش رسد دست فهم
نه فکرت به غور صفاتش رسد
گم آن شد که دنبال راعی نرفت
توان رفت جز بر پی مصطفی

به نام خدایی که جان آفرید
خداوند بخشنده دستگیر
بر احوال نابوده، علمش بصیر
بشر ماورای جلالش نیافت
نه بر اوج ذاتش پرد مرغ وهم
نه ادراک در کنه ذاتش رسد
در این بحر جز مرد داعی نرفت
محال است سعدی که راه صفا

الصلاة و السلام على رسوله نبى الرحمة و امام الائمة و سراج الامة، المنتخب من طينة الكرم و سلالة المجد الاقدم.

كريم السجايا جميل الشيم	نبى البرايا شفيع الامم
امام رسل، پيشواى سبيل	امين خدا، مهبط جبرئيل
شفيع الورى، خواجه بعث و نشر	امام الهدى، صدر ديوان حشر
كليمی كه چرخ فلک طور اوست	همه نورها پرتو نور اوست
بلند آسمان پيش قدرت خجل	تو مخلوق و آدم هنوز آب و گل
تو اصل وجود آمدی از نخست	دگر هر چه موجود شد فرع تست
ندانم کدامين سخن گويمت	که والاترى زانچه من گويمت
تو را عز لولاك تمكين بس است	ثناى توطه و يس بس است
چه و صفت کند سعدى ناتمام	عليك الصلوة اى نبى السلام

و الصلاة و السلام على خليفته، على المرتضى، اسد الله الغالب، مطلوب كل طالب، مظهر العجائب و مظهر الغرائب و على اولاده الائمة المعصومين من اوصيائه لاسيما على القائم المنتظر و الحجة على كل البشر، سفينة النجاة و شرف الكائنات، صاحب العصر و الزمان و خليفة الرحمن و قاطع البرهان و مظهر الايمان و شريك القرآن.

خدايا به حق بنى فاطمه	که بر قول ايمان کنم خاتمه
اگر دعوتم رد کنی و قبول	من و دست و دامن آل رسول

اما بعد، اين اثر، مجموعه‌ای است در معرفی ادیان هند از دوره پیش از ودها تا هندویی معاصر که به قلم جمعی از دوستان و همکاران فاضل تدوین شده است. تنوع، گستردگی و ژرفای باورها و اعتقادات مردمان این سرزمین، موجب حیرت و تحسین هر محقق منصف و هر طالب معرفتی است. با آنکه در این جهان باورها و اقیانوس معارف، چندگانه پرستی و طبیعت پرستی نیز رواج داشته است، ژرف اندیشی مردمان این سرزمین، جهان محسوسات و عالم خاک و مراتب ظاهری آفاق را درنوردید و به کشف حقایق عالم هستی و سیر در مراتب انفسی دست یافت.

مهم‌ترین دغدغه این مردم، تأمل و تفکر دربارهٔ مبدأ و معاد عالم و شناخت خالق جهان هستی، و همچنین دستیابی به نجات و رستگاری بود.

دانسته‌های ما درباره دین اولیه این سرزمین بیشتر و اساساً مبتنی بر متون ودایی است. در هندوی همه چیز از ود/ها و ادبیات ودایی آغاز می‌شود. این متون در تمامی دوره‌های تاریخی و نزد همه فرقه‌های هندوی نفوذ و اعتبار داشته و با وجود تحولات بسیار، همواره مرجعیت دینی خود را حفظ کرده‌اند. امروزه نیز همچنان همهٔ آیین‌ها و تکالیف دینی و اجتماعی هندوان از جمله تولد، ازدواج و مرگ، بر مبنای آیین‌های ودایی کهن انجام می‌شود. ادبیات و متون سنسکریت و بسیاری از مکاتبی که بعد از عهد ود/ها ظهور یافتند، اعتبار خود را مبتنی بر ود/ها می‌دانستند؛ لذا می‌توان گفت ود/ها همواره، از کهن‌ترین دوران تاکنون، الهام‌بخش متدینان هندو و محرک اصلی احساسات و عواطف دینی هندوان و، تقریباً، سرمنشأ و سرچشمه همه مکاتب دینی و حتی فلسفی هندوان بوده و بر تاریخ دینی آنان سایه افکنده است.

ود/ها در حقیقت، کهن‌ترین دائرةالمعارف دینی است که گسترده‌ترین، متنوع‌ترین و عمیق‌ترین احساسات و عواطف دینی کهن در آن‌ها انعکاس یافته است. این اثر سترگ ضمن برانگیختن اعجاب و شگفتی مخاطبان خود، آنان را با عوالمی از ژرف‌ترین اندیشه‌ها و اعتقادات دینی و حتی دیدگاه‌های حکمی - فلسفی آشنا می‌سازد. در این مجموعه با نظام‌های دینی و عبادی متنوع و گاه بسیار متمایز روبه‌رو هستیم؛ از یک طرف در این اثر، به ویژه در ریگ ودا، که مجموعه سرودهایی است خطاب به خدایان و در ستایش آنان، تا آنجا که آن را می‌توان مجمع خدایان نیز نامید، خدایان متعدد که بیشتر تشخص قوای طبیعت هستند، ستایش و عبادت شده‌اند؛ و از طرف دیگر در مندل اول، و به تفصیل در مندل دهم از خدای یگانه‌ای سخن به میان آمده که آفریننده، نگهدارنده، اداره‌کننده و روزی‌دهندهٔ مطلق است.

پس از دوره ودایی، از قرن ششم قبل از میلاد به بعد، تحولات مهمی در

سرزمین هند و اعتقادات مردم این سرزمین پدید آمد. به طور کلی، تمام این تحولات در دو حوزه و دو سطح مهم می‌گنجد:

الف) ظهور ادبیات حماسی

ب) ظهور دین‌ها و آیین‌های جدید

در نخستین حوزه مهم‌ترین متون حماسی شکل گرفت که برجسته‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: *مهابهارته*، *راماینه*، *پورانها* و *بهگودگیتا*. بخشی از *مهابهارته* - که شناخته‌شده‌ترین و محبوب‌ترین متن حماسی در این دوره است و همچنین آن را زیباترین سروده فلسفی شناخته‌شده دانسته‌اند. تا پیش از دوره حماسی، در سمهیتاها و *اوپنیشدها*، به دو طریق عمل و علم و معرفت اشاره شده بود؛ اما در *بهگودگیتا* برای نخستین بار از طریق عشق و اخلاص سخن به میان آمد. نظام دینی این اثر نیز توحیدی است؛ به علاوه، در آن، از آموزه‌هایی چون فیض و تجلی نیز سخن گفته شده است. در حوزه دوم، دین‌ها و آیین‌های جدید پدید آمد؛ از جمله آیین بهاگوته و پاشوپته که اولی زمینه پیدایش آیین ویشنوی یا بهکتی و مکتب‌های فلسفی مهم ویشنوی، و دومی سبب شکل‌گیری آیین شیوه‌ای شد. علاوه بر این، دین جین و بودایی نیز در این دوره شکل گرفتند.

دین بودایی از سده اول میلادی به بعد - در اثر مخالفت شدید هندوها - به تدریج از سرزمین هند رخت بریست و وارد سرزمین‌های خاور دور شد؛ به همین مناسبت در این اثر بدان پرداخته نشده است؛ اما دین جینی همچنان در این سرزمین به حیات خود ادامه داده است. دین جین، بیشتر دینی اخلاقی و عمل‌گراست و بیش از همه ادیان و مکاتب هند، اصل اعتقادی «عدم آزار» را تعلیم می‌دهد و بر آن اصرار می‌ورزد. همچنین مانند همه ادیان هند بر نجات تأکید بسیار دارد.

از سده چهارم قبل از میلاد به بعد، به تدریج مکاتب فلسفی هند شکل گرفت. هرچند برخی از محققان پیشینه مکاتب فلسفی هند را پیش از سده ششم قبل از میلاد و متعلق به دوره *اوپنیشدی* می‌دانند، با توجه به شواهد تاریخی، آثار فلسفی و حکمی هند در فاصله سده چهارم قبل از میلاد تا سده چهارم میلادی ظهور یافتند. در این

دوره، برای حفظ و نگهداری و به خاطر سپردن آثار مهم دینی، معارف فلسفی - حکمی به اختصار و به صورت ارجوزه‌هایی در قالب نظم، با عنوان «سوتره»، جمع‌آوری و تدوین شدند. در دوره‌های بعد، فرزندگان هند، به تدریج، شرح و تفسیرهای متعددی بر سوتره‌ها نگاشتند و مکاتب فلسفی هند نیز بر محور سوتره‌ها و شرح آن‌ها شکل گرفت. این مکاتب فلسفی، که آن‌ها را درشنه، به معنای بینش یا مشاهده، می‌نامند، عبارت‌اند از شش مکتب «ودانته»، «میمانسا (میمامسا)»، «سانکهایه»، «یُگه»، «نیایه» و «ویششیکه». از این میان، ودانته اهمیت و شهرت بسزایی دارد؛ البته خود این مکتب نیز دارای زیرشاخه‌های متعددی است که مکتب ادویته ودانته (ودانته غیر ثنوی مطلق) شنکره و مکتب ویشیشثادویته ودانته (ودانته غیر ثنوی متصف) رامانوجه از همه مهم‌تر است.

در دوره نفوذ مسلمانان در هند، عارفان مسلمان نقش عمده‌ای در جذب مردمان این سرزمین به اسلام داشتند. آن‌ها همچنین بر بعضی جنبش‌های عرفانی و معنوی هند نیز تأثیر شگرفی گذاشتند؛ از آن جمله می‌توان نهضت بهکتی را نام برد. این نهضت - چنان‌که اشاره خواهد شد - ریشه در حماسه بهگودگیتا و آیین بهاگوته و آیین ویشنویی دارد. بهکتی در سده هشتم و نهم هجری / چهاردهم و پانزدهم میلادی، به شدت از عرفان اسلامی تأثیر پذیرفت و شخصیت‌های بزرگ آن، از جمله کبیر، گرایشهای توحیدی و عرفانی عمیقی داشتند. در سده نهم هجری / پانزدهم میلادی، شخصیتی مهم، موسوم به نانک، در ایالت پنجاب پا به عرصه وجود نهاد و تحت تأثیر تعالیم اسلام و دین هندویی، آیینی را پایه‌گذاری کرد که به آیین سیکه مشهور شد و بعدها نیز به همت جانشینان نانک - گوروها - گسترش یافت. مهم‌ترین اعتقاد سیکها توحید و یگانه‌پرستی است. علاوه بر آن، معتقد به پیروی مطلق از پیشوای معنوی هستند و بر اصول اخلاقی نیز تأکید بسیار دارند. با این همه، تحت تأثیر ادیان هند، به تناسخ (سمساره) نیز معتقدند.

در سده‌های نوزده تا بیست میلادی نیز تحولات اعتقادی و مذهبی مهمی در سرزمین هند و در میان هندوان روی داد. در این دوره، جنبش‌های اصلاحی مهمی اتفاق

افتاد و شخصیت‌های برجسته و تأثیرگذاری نیز ظهور کردند که مهم‌ترین این نهضت‌ها عبارت‌اند از: نهضت براهموسماج (بره‌ماسماج) که رام‌موهن روی (۱۷۷۲-۱۸۳۳م) آن را تأسیس کرد. این جنبش بر اصول اخلاقی و اعتقادات توحیدی تأکید می‌ورزید و نقش مهمی در اصلاحات دینی و اجتماعی داشت. بعدها نیز بزرگانی چون دنبدرانات تاگور (۱۸۱۷-۱۹۵۸م)، کِشَب چندره سن (۱۸۳۸-۱۸۸۴م) و رایبندراناته تاگور (۱۸۶۱-۱۹۴۱م) رهبری این نهضت را برعهده گرفتند.

نهضت آریه سماج نیز از دیگر جنبش‌های اصلاحی مهم و تأثیرگذار هند بود که به همت دیاننده سرسوتی (۱۸۲۴-۱۸۸۳م) پایه‌گذاری شد. این نهضت که بر بازگشت به دین ودایی اصرار می‌ورزید، از جانب کسانی چون رامه کریشنه (۱۸۳۶-۱۸۸۶م)، شری ارویندو (۱۸۷۲-۱۹۵۰م) و مهاتما گاندی (۱۸۶۹-۱۹۴۸م) حمایت و رهبری شد.

این اثر که به شرح و بسط مباحث یادشده می‌پردازد، به همت و یاری دوستان گرامی و همکاران فاضل اینجانب تدوین شده است. به سامان رسیدن این مجموعه نتیجه کوشش بزرگوارانی است که شایسته است ضمن معرفی آنان، مراتب سپاس و قدردانی خود را خدمت ایشان اعلام دارم: دکتر ابوالفضل محمودی که فلسفه هندی، مزین به قلم ایشان است؛ دکتر سمانه تولیتی، مؤلف فرقه‌های ترکیبی و معرفی سایر شاخه‌های مکاتب ودانته‌اند؛ دکتر محمدرضا عدلی، تألیف دین جینی؛ و آقایان سیدمحمد روحانی و دکتر محمدمهدی علیمردی، آیین سیکهه، و سرانجام خانم پریا الیاسی بخش پایانی، یعنی هندویی معاصر، را به عهده داشتند. بخش نخست این مجموعه، دین ودایی، و فصل اول بخش دوم (دوره حماسی در هند) و همچنین ویرایش علمی و تنظیم آن نیز به قلم اینجانب است.

در پایان از باب «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق»، از تمامی بزرگوارانی که ما را در به انجام رسانیدن این مجموعه یاری رساندند سپاسگزاری می‌کنم؛ به ویژه از جناب دکتر احمد احمدی، رئیس محترم سازمان «سمت»،

دکتر ملیحه معلم، مدیر محترم گروه ادیان و عرفان «سمت»، و آقای دکتر وحید محمودی، دبیر محترم علمی گروه ادیان و عرفان «سمت»، و از درگاه خداوند منان آرزوی توفیقات بیشتر این عزیزان را مسئلت دارم.

این مجموعه را تقدیم می‌کنم به استاد فرزانه، دین‌شناس و هندشناس بزرگ، جناب دکتر سید فتح‌الله مجتبایی.

بر این اثر نیز، همچون سایر کوشش‌های انسانی، محسنات و معایبی مترتب است. لذا بر مبنای آیه کریمه مبارکه «ما اصابک من حسنة فمن الله و ما اصابک من سيئة فمن نفسك...» (نساء / ۷۹)، حسن و نیکویی آن از الطاف الهی و عیب و نقص آن از ضعف و ناتوانی بشری است.

این همه گفتیم لیکن در بسیج بی‌عنایات خدا هیچیم هیچ

محمد جواد شمس

دانشیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)